

14. Такое понимание подкрепляется ссылкой на Dig., XLVIII, 19,11,51: mercennarius ab eo, cui operas. Но ведь раб мог operas suas locaverat. Но ведь и раб мог operas suas locare и se locare. Хризипп называл раба perpetuus mercennarius (Seneca, De benef., III, 22, § 1).
15. Н. Gummeus, ук. соч., стр. 26; О. Seeck, ук. соч., стр. 513.
16. Ср. Ф. Энгельс, Происхождение семья, частной собственности и государства, 1950, стр. 154.
17. К. Маркс, Капитал, т. I, М., 1949, стр. 271.
18. Burckhardt, ук. соч., стр. 42 сл.
19. Ф. Энгельс, Анти—Дюринг, 1950, стр. 330.
20. Cic. De off, I, 42,150. В другом сочинении Цицерон выражает презрение к “стаду ремесленников”. (Pro Flacco, VIII,5). Ср. Д. Вико, Основания новой науки об общей природе наций, Л., 1940, стр. 444.
21. Подобие же цехового порядка возникло, повидимому, лишь и армии, в корпорациях fabri (см. К. Маркс, Ф. Энгельс, Избр. письма, М., 1983, стр. 92).
22. Цицерон видел в merces auctoramentum servitus (De off., I, 42, 150).
23. См. Н. Пигулевская, К истории социальных и экономических отношений в Месопотамии, ВДИ, 1938, № 3, стр. 154.
24. Л. Таль, ук. соч., стр. 152, прим. 1, указывает на Cod., IV, 64, 22; Dig., 2,2; Dig., XIX, 2, 38.
25. По вопросу о merces см. С. Longo, Sulla natura della “merces” nella “locatio—conductio”, т. II, P., 1912; E. Ferrini, Ueber die colonia partiaria, Arch. f. d. civil. Praxis, 81 (1893).
26. В. И. Ленин, Соч., т. 1, стр. 137.
27. К. Маркс, Ф. Энгельс, Избран. произв., I, М., 1952, стр. 57.
28. Подобного рода привилегия были известны и позднему времени. На грани феодальной и капиталистической эры при нехватке каторжников—гребцов для королевских галер призывали свободных гребцов—добровольцев (benevolgie). Последние обязаны были мириться с тем, что их, как каторжников, приковывали цепями к скамейкам и щедро награждали ударами. На провансальском жаргоне, вследствие этого, слово benevolgie приобрело презрительный оттенок (см. A. Jourdan Des rapports entre le droit et l'economie politique P., 1885, стр. 99).
29. Н. Sinzheimer, Grundzuge des Arbeitsrecht, Jena, 1947, стр. 121; E. Molitor, Zur Geschichte des Arbeitsvertrags, 87 (1924), стр. 371 сл.; А. Нюеск—Н. Ниппердей, Lehrbuch des Arbeitsrechts, т. I, Mannheim. — В. — Lpz, 1927, стр. 109.
30. “Архив Маркса и Энгельса”, т. 2 (VII), М., 1933, стр. 19.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

Ківалова Т. С. — к. ю. н., доцент кафедри цивільного права ОНЮА

У цивільному законодавстві України недовірни зобов'язання відшкодування шкоди називалися по-різному. Так, у ЦК УРСР 1922 р. їм була присвячена глава XIII „Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння іншому шкоди”. У ЦК УРСР 1963 р. глава 40 мала назву „Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди”, а у коментарях до Кодексу їх також називали „позадовірними”, „деліктними” або „зобов'язаннями, що виникають з правопорушень”. [1, с. 424] Таким чином, в обох Цивільних кодексах УРСР акцент робився на підставі виникнення відповідних зобов'язань, якою було заподіяння шкоди.

Разом із тим, в літературі зверталася увага на те, що характерною рисою деліктних зобов'язань є те, що вони виконують, насамперед, компенсаційну (правовідновну) функцію. [2, с. 614] Врахування цієї обставини було одним із чинників, які зумовили перегляд вітчизняної концепції відповідних зобов'язань, внаслідок чого у ЦК України 2003 р. глава 82 називається „Відшкодування шкоди”. Зміни торкнулися й найменування статей ЦК України, більшість з яких

не містить згадки про „відповідальність”, а вказує на „відшкодування шкоди” (виняток складають ст. 1166 — 1167 ЦК України).

Не зважаючи на зміни акцентів у найменуванні зобов'язань та присвячених їм норм, ЦК України 2003 р., як і раніше чинні Цивільні кодекси, не містить визначення зобов'язань відшкодування шкоди. Натомість ст. 1166 ЦК України, яка називається „Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду”, вказує на головні права та обов'язки учасників відповідних цивільних відносин, передбачаючи у частині першій, що „майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала”.

У літературі пропонувалися різні визначення зобов'язань відшкодування шкоди. Зокрема, їх визначали як „такі цивільно-правові зобов'язання, в яких потерпіла сторона (кредитор) має право вимагати від боржника (заподіювача шкоди) повного відшкодування протиправно заподіяної шкоди шляхом надання відповідного майна в натурі або відшкодування збитків”. [3, с. 322] Зобов'язання відшкоду-

вання шкоди також характеризувалися, як „право-відношення, яке виникає внаслідок протиправного завдання шкоди, у зв'язку з чим потерпіла сторона (кредитор) має право вимагати від правопорушника, який завдав шкоди (боржника), виконання його обов'язку відшкодувати завдану шкоду”. [4, с. 478-479] Наголошувалося також на тому, що „за зобов'язаннями із відшкодування шкоди особа, яка завдала шкоди неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, зобов'язана її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування завданої шкоди у повному обсязі”. [5, с. 373]

Аналіз цих та інших визначень зобов'язань відшкодування шкоди дає підстави для висновку, що в сучасній цивілістичній літературі зберігається тенденція до недостатньо чіткого визначення співвідношення вказаних зобов'язань, деліктних зобов'язань та деліктної відповідальності. [3, с. 322-334] Така позиція відображає традиційний підхід, котрий не повною мірою враховує трансформації концепції зобов'язань відшкодування шкоди в сучасному цивільному законодавстві України.

У зв'язку з цим варто звернути увагу на те, що ст. 1166 ЦК України має тлумачитися поширювально: хоча вона називається „Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду”, але в ній визначаються підстави не лише відповідальності, але й виникнення зобов'язань відшкодування шкоди взагалі, у тому числі, за відсутності складу правопорушення.

Отже положення ст. 1166 ЦК України мають тлумачитися комплексно і можуть бути використані не тільки для характеристики відповідальності за завдану майнову шкоду, але й для формулювання більш загального визначення поняття зобов'язань відшкодування шкоди. У свою чергу, звідси випливає висновок, що включати у визначення вказаних зобов'язань вказівку на протиправність завданої шкоди, як ознаку останніх, є неточним. Тим більше, що частина 4 ст. 1166 ЦК України прямо передбачає можливість відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, „у випадках, встановлених цим Кодексом та іншим законом” (до таких випадків, наприклад, можуть бути віднесені передбачене ст. 1170 ЦК України відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на майно; передбачене ст. 1171 ЦК відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, тощо).

Враховуючи викладене вище, можна назвати такі характерні риси зобов'язань відшкодування шкоди: 1) це зобов'язання недовірні, вони не іс-

нують аж до того моменту, поки не буде мати місце юридичний факт (завдання шкоди), що породжує відповідні цивільні права та обов'язки; 2) визначальним є сам факт завдання шкоди, тоді як правомірність чи неправомірність дій, винність особи, яка завдала шкоду, є обставинами факультативними: вони можуть мати, а можуть і не мати юридичного значення (наприклад, не має значення вина заподіювача шкоди у випадках, передбачених ст. 1173-1176, 1178, 1181, 1184, 1187 ЦК України); 3) суб'єктами зазначених зобов'язань можуть бути як той, кому безпосередньо завдана шкода, так і особи, вказані у законі (непрацездатні утриманці потерпілого тощо – ст. 1200 ЦК України); як той, хто безпосередньо завдав шкоду, так і суб'єкти цивільних відносин, вказані у законі (роботодавці, підприємницькі товариства, кооперативи – ст. 1172 ЦК України; держава, АРК, органи місцевого самоврядування – ст. 1172-1175 ЦК України, держава – 1176 ЦК України; батьки чи усиновлювачі або опікун чи інша фізична особа, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, яка завдала шкоду, навчальний заклад тощо, – ст. 1178, 1181 ЦК України); 4) об'єктом цих зобов'язань є абсолютні права, що належать суб'єкту цивільних відносин (право на життя та здоров'я, речові права тощо) і яким завдана шкода; 5) змістом зобов'язань є право потерпілого на відшкодування шкоди, забезпечене передбаченим законом обов'язком боржника відшкодувати завдану шкоду.

З врахуванням названих властивостей зобов'язань відшкодування шкоди їх можна визначити як недовірні правовідносини, що виникають внаслідок завдання шкоди, в яких кредитор (особа, якій завдана шкода або особа, вказана у законі) має право вимагати від боржника (заподіювача шкоди або від суб'єкта, вказаного у законі) відшкодування завданої шкоди у повному обсязі.

Умови виникнення зобов'язань відшкодування шкоди у конкретних випадках залежать від особливостей завдання шкоди, об'єкта, якому завдано шкоди, тощо. У зв'язку з цим встановлення видових особливостей правовідносин відшкодування шкоди має істотне практичне значення, оскільки від цього залежить встановлення визначення норм цивільного законодавства, які мають застосовуватися у конкретному випадку.

У юридичній літературі пропонувалися різні класифікації зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, які проводилися на підґрунті різних критеріїв. Коротко охарактеризуємо основні з них

Так, свого часу набула поширення класифікація зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, у залежності від об'єкту, якому завдано шкоди.

Відповідно до цього критерію, пропонується розрізняти: 1) зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди особистого характеру (шкода завдана життю і здоров'ю фізичної особи); 2) зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди майну фізичної або юридичної особи.[6, с. 11-12]

Разом із тим, зараз така класифікація виглядає неточною, оскільки згідно з сучасною вітчизняною концепцією Цивільного кодексу цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини. Отже розрізнення лише таких об'єктів, як життя і здоров'я фізичної особи та майно фізичної або юридичної особи, що могло вважатися виправданим раніше, тепер є недостатнім. Адже при такій класифікації зобов'язань виникає питання, куди мають бути віднесені правовідносини відшкодування шкоди, завданої іншим благам особистого характеру (крім життя і здоров'я) фізичної особи; шкоди, завданої немайновим правам юридичної особи тощо.

Інша класифікація зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, мала своїм критерієм врахування особливостей суб'єктів, які завдали шкоду. Із врахуванням зазначеного критерію пропонувалося розрізняти: 1) зобов'язання із заподіяння шкоди, неправомірними діями суб'єктів цивільного права; 2) зобов'язання із заподіяння шкоди, завданої неправомірними діями державних органів та їхніх посадових осіб у сфері адміністративного управління, а також незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду [7, с. 32-34].

Проте, така класифікація, не враховує всі різновиди суб'єктів цивільних відносин, які можуть виступати у якості особи, що завдала шкоду.

Пропонувався й більш детальний поділ зазначених зобов'язань на види.

Так, Д. В. Боброва із врахуванням особливостей суб'єктів, які завдали шкоду, виокремлювала такі види зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди (називаючи їх „відповідальністю за заподіяну шкоду“): 1) відповідальність організації за шкоду, заподіяну з вини її службових осіб; 2) відповідальність за шкоду, заподіяну діями державних громадських організацій, а також їх службових осіб; 3) відповідальність за шкоду, заподіяну правоохоронними органами; 4) відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки; 5) відповідальність за шкоду, заподіяну неповнолітніми, недієздатними і громадянами, нездатними розуміти значення своїх дій; 6) відповідальність за шкоду, спільно заподіяну кількома особами; 7) зобов'язання відшкодування шкоди потерпілим, які є специфічними суб'єктами (неповнолітнім, громадянам, які не підлягають соціальному страхуванню, тощо) [2, с. 505-560].

Інші правознавці використовували комбіновані критерії, розрізняючи: 1) деліктні зобов'язання із особливостями суб'єктного складу, внаслідок якого відповідальність за завдання шкоди незаконними діями службової особи покладається на відповідну організацію (але не на саму службову особу або посадову особу цієї організації); 2) деліктні зобов'язання із особливостями суб'єктного складу, внаслідок чого відповідальність перед потерпілим за шкоду, завдану державними органами, несе держава, а не той, хто завдав шкоди, і не організація, у якій він працює (завдання шкоди незаконними діями державних або громадських організацій та їх службових осіб, службовими особами правоохоронних органів, суду, прокуратури тощо); 3) деліктні зобов'язання, де суб'єктами відповідальності є не той, хто заподіяв шкоду, котрий, разом із тим, не є „офіційною особою“ (особи, що визнані недієздатними, малолітні, у певних випадках – неповнолітні тощо); 4) деліктні зобов'язання, що мають особливості засобів завдання шкоди (завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки тощо); 5) деліктні зобов'язання, що мають особливості об'єктів правової охорони (завдання шкоди життю, здоров'ю, майну тощо);[8, с. 351-352]

Запропоновані класифікації дають можливість досить детальної диференціації зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди. Разом із тим, їх недоліком є відсутність чіткої системи, єдиної та послідовної системи критеріїв поділу.

Тому більш логічною здається класифікація, де враховуються як критерії, що об'єднують, так і критерії, що диференціюють певні типи правовідносин. Зокрема, беруться до уваги особливості підстав виникнення зобов'язань, специфічні властивості їхніх елементів у окремих різновидах зобов'язань тощо.

Первісним поділом при такому підході пропонується вважати розрізнення двох груп зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди: 1) загальний (генеральний) делікт; 2) спеціальні делікти.

Загальний, або генеральний делікт визначає загальні засади відповідальності за завдання позадоговірної шкоди.

До цих засад, зокрема, належать такі вимоги: 1) шкода, завдана особі або майну, має бути відшкодована у повному обсязі особою, яка цю шкоду заподіяла; 2) сам факт завдання шкоди особі або майну незалежно від того, у сфері яких відносин її було заподіяно, визнається протиправним, якщо особа, котра завдала шкоду, не доведе, що діяла вона правомірно; 3) склад цивільного правопорушення, який слугує підставою деліктного

зобов'язання, закріплені у загальній нормі про деліктні зобов'язання. Він містить у собі такі елементи як шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок, вина заподіювача шкоди.

Загальним поняттям делікту і зобов'язання, що виникає на його підставі, охоплюються різні конкретні види правопорушень. Вони мають відмінні риси, що дає підставу для розрізнення також деліктів спеціальних. На відміну від загального делікту, у спеціальних деліктах знаходять відображення особливості окремих складів правопорушень. Сфера застосування спеціальних деліктів чітко визначена, вони застосовуються лише у випадках, прямо вказаних у законі. Таким чином, вимоги загальної норми про відшкодування шкоди специфічно інтерпретуються у спеціальних деліктах. Якщо спеціальний делікт відсутній, завжди застосовується загальна норма.

На такій основі пропонувалося розрізнити такі спеціальні види деліктних зобов'язань: 1) завдання шкоди незаконними діями державних та громадських організацій, а також посадових осіб (актами влади); 2) завдання шкоди діяльністю джерела підвищеної небезпеки; 3) завдання шкоди службовою особою у зв'язку з виконанням нею її трудових (службових) обов'язків; 4) завдання шкоди неповнолітніми особами і особами, які визнані недієздатними.[9, с. 803-819; 10, с. 31; 11, с. 23-27]

Деякі вітчизняні автори звертали увагу на те, що практично у всіх класифікаціях більшою чи меншою мірою приймався до уваги такий критерій як специфіка суб'єкту, діями чи бездіяльністю якого заподіяно шкоду. На розвиток такої позиції була запропонована класифікація зазначених зобов'язань, згідно якій основою первісної ланки поділу має бути врахування самого характеру завдання шкоди (правопорушення) – його абстрактність чи специфічність, наявність ознак та обставин, за яких було завдано шкоди, і які відповідно до закону мають бути враховані при відшкодуванні шкоди.

У залежності від характеру і значення завдання шкоди, пропонувалося спочатку розрізнити: 1) загальні (генеральні) делікти, 2) спеціальні делікти. Далі за різними підставами проводився поділ спеціальних деліктів на окремі види. Так, у залежності від суб'єкту, що заподіяв шкоду, розрізняють: 1) делікти із загальним суб'єктом; 2) делікти зі спеціальним суб'єктом (зайняття певної посади, виконання якоїсь спеціальних функцій, обсяг дієздатності тощо).

У залежності від суб'єкту відшкодування: 1) деліктні зобов'язання, у яких боржником є той, хто заподіяв шкоду, 2) деліктні зобов'язання, у яких боржником є інша особа, на яку вказує припис закону (ст. 1172, 1178 ЦК України та ін.).

У залежності від об'єкту, котрому завдано шкоди: 1) зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди здоров'ю (§ 2 глави 82 ЦК України), 2) зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди майну (частина 1 ст. 1166, ст. 1191 ЦК України), 3) зобов'язання, які виникають внаслідок завдання шкоди іншим немайновим благам, внаслідок чого у потерпілого виникає право на відшкодування моральної шкоди (ст. 1167 ЦК України).

Деякі автори, деталізуючи останнє положення, пропонували більш детальну класифікацію зобов'язань, що виникають внаслідок завдання шкоди, за спеціальним суб'єктом, який завдав шкоду при виконанні тих чи інших службових функцій. Наприклад, зазначалося, що службова особа митних органів може виступати як орган управління, як орган дізнання тощо (ст. 1172, 1174, 176 ЦК України), що дає підстави для об'єднання вже поділених за одним критерієм відносин у групи за іншим критерієм.[12]

Разом із тим, і зазначена позиція не повною мірою відповідає концепції ЦК України з цього питання. Так, якщо у раніше чинному цивільному законодавстві йшлося про „відповідальність” за завдання шкоди (ст. 440 – 443, 445 – 452, 456 – 457, 461 ЦК УРСР 1963 р.), то у ЦК України термін „відповідальність” використовується лише у ст. 1166, 1167, 1194, а у решті норм глави 82 ЦК України йдеться про „відшкодування шкоди”. [13, с. 579-584] Звідси випливає, той важливий висновок, що відносини, які регулюються нормами глави 82 ЦК України, не можуть класифікуватися, як раніше, лише у залежності від видів „правопорушення”, поділятися на „види відповідальності”, на генеральний і спеціальний делікт тощо. Адже відповідні зобов'язання охоплюють відносини відшкодування і тієї шкоди, яка виникла в результаті правопорушення, і тієї, яка завдана правомірними діями. При цьому визначальним є не характер і вид правопорушення, а сам факт виникнення шкоди у потерпілого, який слугує підставою виникнення у нього права на відшкодування цієї шкоди. На такий підхід орієнтує й сама глава 82 ЦК України, яка називається „Відшкодування шкоди”, чим загострюється увага не на факті завдання шкоди, а на меті встановлення зобов'язань – відшкодуванні шкоди.

Зазначені обставини дають підстави для перегляду підходу до класифікації зазначених зобов'язань з врахуванням того, що визначальним моментом у їхньому виникненні є факт завдання шкоди. Завдання майнової або моральної шкоди іншій особі є підставою виникнення цивільних прав і обов'язків (частина 2 ст. 11 ЦК України), які складають зміст зобов'язань відшкодування шкоди.

Отже, первісним поділом зобов'язань відшкодування шкоди має бути не поділ у залежності від підстав їхнього виникнення на генеральний делікт і спеціальні делікти, а поділ правовідносин на ті, що виникли внаслідок завдання шкоди правомірною поведінкою, і ті, що виникли внаслідок правопорушення (протиправного завдання шкоди або ж делікту в точному значенні цього поняття). Потім із врахуванням такого поділу може відбуватися подальша диференціація зобов'язань відшкодування шкоди у залежності від обраного критерію. Так, зобов'язання відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, можуть бути підрозділені на ті, що виникли внаслідок крайньої необхідності; ті, що виникли внаслідок рятування здоров'я, життя або майна іншої особи, тощо. У свою чергу, зобов'язання відшкодування шкоди, завданої неправомірними діями, поділяються на загальні делікти (правопорушення) і спеціальні делікти.

Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду (загального делікту) визначені у ст. 1162 ЦК України. Це: 1) наявність шкоди, факт і розміри якої доводить потерпілий; 2) протиправність дій особи, яка завдала шкоду; 3) причинний зв'язок між протиправними діями правопорушника і шкодою,

яка виникла; 4) вина особи, яка завдала шкоду. При цьому діє презумпція (припущення) вини порушника: якщо потерпілий довів наявність шкоди, то боржник має довести відсутність своєї вини. Для виникнення обов'язку відшкодування шкоди ступінь вини порушника значення не має. В інших випадках мають місце певні особливості зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Наприклад, шкоду, завдану прийняттям закону про припинення права власності на певне майно відшкодовує в повному обсязі держава (ст. 1170 ЦК України).

Спеціальні делікти диференціюються за різними критеріями. Зокрема, такими критеріями можуть бути: 1) суб'єкт, що завдав шкоду (службова особа, працівник юридичної або фізичної особи, малолітня особа, недієздатна особа тощо); 2) об'єкт, котрому завдано шкоди (життя, здоров'я, інші немайнові блага, майно тощо); 3) суб'єкт, що відшкодовує шкоду (заподіювач шкоди; батьки; усиновлювачі; опікуни; заклад, який мав здійснювати нагляд за малолітньою або недієздатною особою; держава тощо); 4) особливості діяльності або об'єктів, якими завдано шкоду (джерело підвищеної небезпеки, виготовлення або продаж неякісних товарів тощо).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс Української РСР. Науково—практичний коментарій. Під ред. О. Н. Якименка, М. Й. Бару, М. В. Гордона. — К.: Політвидав України., 1971. — С. 424.
2. Цивільне право України: Підручник: У 2 кн. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — Т.2.
3. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я. М. Шевченко. — Т. 2. Особлива частина. — К.: „Ін Юре”, 2003.
4. Цивільне право України: Підручник: У 2 т. /Борисова В.І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.; За заг. ред. В.І. Борисової, І. В. Спасиво—Фатеевої, В. Л. Яроцького. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — Т. 2.
5. Цивільне право України: Навч. посібник / За ред. Р. О. Стефанчука. — К.: Наукова думка; Прецедент, 2004.
6. Малеин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности. — М.: Юрид. лит., 1965.
7. Загоруйко А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права. — Харьков: Консум, 1996.
8. Советское гражданское право. Учебник. В 2-х томах. Т.2. / Под ред. О. А. Красавчикова. 3-е изд. — М.: Высшая школа, 1985.
9. Иоффе О. С. Обязательственное право. — М.: Юрид. лит., 1975.
10. Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. — Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983.
11. Русу С. Д. Делікти в цивільному праві України: Навчальний посібник. — Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2001.
12. Калетнік І. Г. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої службовими особами митних органів, у системі деліктних зобов'язань за новим Цивільним кодексом України // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. — Вип. 23. — Одеса: Юрид. лит., 2004. — С. 64 — 69.
13. Ярошенко К. Б. Обязательства вследствие причинения вреда (глава 59). В кн.: Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть вторая. (Принята Государственной Думой 22 декабря 1996 г.) Текст, комментарии, алфавитно—предметный указатель./ Под ред. О. М. Козырь, А. Л. Маковского, С. А. Хохлова. — М.: Международный центр финансово—экономического развития, 1996.